

РОЗДІЛ V. СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІНКЛЮЗИВНА ОСВІТА

УДК 373.3.013.42-056.2/3:37.064.1

DOI <https://doi.org/10.26661/2522-4360-2020-1-35>

КРИТЕРІЇ ТА ПОКАЗНИКИ ВИЗНАЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ ІЗ СІМ'ЯМИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІНКЛЮЗИВНИХ КЛАСІВ

Авраменко У. В.

аспірант

*Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0002-8083-3728
avramenkosp@gmail.com*

Ключові слова:

критерії та показники визначення ефективності соціально-педагогічної роботи з сім'ями, молодші школярі, інклюзивний клас, інклюзивна освіта, толерантність, нормотиповий розвиток школяра.

На сучасному етапі прогресу вимога включення дітей з особливими освітніми потребами є найвищим пріоритетом у розвитку гуманістично-орієнтованої освіти. Повноцінне включення відповідає прийняттю дитини з особливими потребами всіма учасниками навчально-виховного процесу, відходу від моделі, за якої щодо дітей з інвалідністю у суспільстві існує ряд упереджень та стереотипів. Необхідно забезпечити досягнення цієї мети шляхом розвитку толерантності та позитивного ставлення до інклюзивної освіти в шкільній громаді. Це може бути реалізовано цілеспрямованою соціально-педагогічною роботою з сім'ями, діти яких навчаються в інклюзивних класах.

У соціально-педагогічній роботі з цими сім'ями ми визначаємо три основні завдання: 1) формування та розвиток толерантності серед учасників педагогічного процесу; 2) сприяння позитивній груповій динаміці; 3) забезпечення реалізації принципів інклюзивної освіти.

У цій статті ми визначили та обґрунтували критерії та показники ефективності соціально-педагогічної роботи з сім'ями, діти яких є учнями початкових інклюзивних класів. Критерії поділені на три групи: когнітивні (знання про інвалідність, її причини та наслідки, етику спілкування з людьми, що мають інвалідність, можливості самореалізації осіб з інвалідністю, поняття «універсальний дизайн» та позитивний вплив диференціації завдань на навчання всіх дітей в інклюзивному класі), емоційні (наявність позитивних, негативних та нейтральних емоцій, наявність чи відсутність стресового чи депресивного стану стосовно ситуації інклюзивного навчання) та поведінкові (безпосередня активність батьків та дітей, прояви толерантності чи інтолерантності). Ми обрали відповідні критерії для трьох категорій осіб, що впливають на інклюзивні процеси з боку сім'ї, а саме: батьки дітей із типовим розвитком, батьки із дітьми, які мають особливі потреби, та, власне, колектив дітей. Класифікація та вимірювання ефективності соціально-педагогічної роботи з сім'ями є багатокомпонентним процесом, який потребує структурованого підходу. Критерії визначені нами основою для емпіричного дослідження соціально-педагогічної роботи з сім'ями інклюзивних класів.

Для кожного критерію підібрані відповідні показники та комплекс методик, якими цей показник можливо перевірити. Для зручності пошуку відповідних методик дані оформлені у три таблиці відповідно до кожної досліджуваної категорії.

CRITERIA AND INDICATORS FOR DETERMINING THE EFFICIENCY OF SOCIAL AND PEDAGOGICAL WORK WITH FAMILIES IN INCLUSIVE EDUCATION

Avramenko U. V.

Postgraduate Student

Zaporozhia National University

Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine

orcid.org/0000-0002-8083-3728

avramenkospp@gmail.com

Key words:

criteria and indicators for determining the effectiveness of social work with families, elementary school students, inclusive class, inclusive education, tolerance, standard-type development of the student.

At the present stage of progress, the requirement of including children with special educational needs has the highest priority in humanistically oriented education development. Because the full inclusion provides for acceptance child with special needs by all participants of the educational process. We need to provide the performance of the condition through the development of tolerance and positive attitude to inclusive education in the school community which can be realized through social and pedagogical work with families who have children in inclusive classes. In socio-pedagogical work with such families we determine three main tasks: 1) the formation and development of tolerance among participants in the pedagogical process; 2) promoting positive group dynamics; 3) ensuring the effective work of the multidisciplinary inclusion team. In this article we proved the criteria and indicators about the determination of social work productivity with families who have primary school students who attend inclusive classes: cognitive (knowledge about causes and consequences of disability, ethic norms and norms of kind behavior to people with disabilities, possibilities of self-realization of people with specific nosologies, understanding of the universal design concept, understanding of the positive influence of individual approach for all children), emotional (positive, negative or neutral emotions to inclusive education, stress or depression in situations of contact with children with disabilities) and behavioral (the activity of children and adults, tolerance or intolerance behavior). We indicated these norms as the basis for empirical research of social pedagogical work with families who have such children and subsequent comparative analysis indifference in their attitude to inclusive education between and after our experiential intervention. These norms are matched for three categories of people: parents of children with typical development, parents with children who have special needs and directly to the children. Classifying and measuring efficiency socio-pedagogical work with families is a multicomponent process, that needs the structured approach.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку проблема включення дітей з особливими освітніми потребами є одним із ключових пріоритетів розвитку гуманістично спрямованої освіти. Держава створює умови для навчання дітей в інклюзивних класах. Оновлений у 2017 р. Закон про освіту створив юридичне підґрунтя та врегулював ряд питань щодо організації інклюзивних класів [1]. Інклюзивна освіта має багато переваг, причому як для дітей з особливими потребами, так і для дітей з нормотиповим розвитком. Проте у суспільстві існує ряд упереджень та стереотипів щодо дітей з інвалідністю, які перешкоджають

їх повноцінному включенню в соціальний простір закладу освіти, зокрема інклюзивного класу. Інклюзивний клас в сучасному розумінні – це клас з інклюзивним навчанням, освітній процес в якому здійснюється відповідно до робочого навчального плану загальноосвітнього навчального закладу, за типовими навчальними планами, програмами, підручниками та посібниками, рекомендованими МОН для загальноосвітніх навчальних закладів, у тому числі спеціальними підручниками. Відповідно до особливостей інтелектуального розвитку учня може розроблятися індивідуальний навчальний план та індивідуальна навчальна програма [2].

Оскільки повноцінна інклюзія передбачає приймання дитини з особливими потребами всіма учасниками освітнього процесу, необхідно забезпечити виконання цієї умови через розвиток толерантності та позитивного ставлення до неї у шкільному оточенні, що можливо реалізувати через соціально-педагогічну роботу з сім'ями інклюзивних класів.

Соціально-педагогічна робота з сім'ями інклюзивного класу передбачає повний комплекс класичних заходів, що включає: консультування, підтримку, посередництво у розв'язанні сімейних конфліктів, сімейну терапію, соціальну та психологічну профілактику, надання соціальної допомоги сім'ї. До класичних також додаються специфічні напрями: розвиток толерантного ставлення до осіб з особливими потребами та формування позитивного відношення до інклюзивної освіти у сімей нормотипових дітей, а також формування, супровід, підтримка та розвиток реабілітаційної культури батьків дітей з інвалідністю в означеному класі.

Для визначення системи цілеспрямованих втручань та побудови ефективної соціально-педагогічної роботи з сім'ями інклюзивних класів необхідним є виявлення ставлення батьків нормотипових дітей до інклюзивної освіти. Це зумовлює потребу встановлення критеріїв і показників, за якими можна діагностувати це явище.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-педагогічні закономірності формування особистості дитини з особливими потребами та соціально-педагогічні підходи до роботи з нею розглянуто в працях І. Зверевої, А. Капської, В. Ляшенка, В. Тесленка, С. Харченка. Підґрунтям для нашого дослідження є також праці Г. Вороніна, Р. Овчарова, П. Шептенко, присвячені визначенню ефективності соціально-педагогічної діяльності.

Питань ставлення учасників освітнього процесу до інклюзії торкалася низка вітчизняних та закордонних вчених: ставлення до інклюзивної освіти у школярів вивчали Н. Заверико, А. Колупаєва, Ю. Найда, Т. Соловійова; ставлення до інклюзивної освіти у педагогічного складу школи вивчали Н. Заверико, Г. Зубарева, О. Кузьміна, І. Лазорчик, С. Миронова, І. Россіхіна, Є. Самарцева, Т. Соловійова, І. Хафізулліна, М. Шеремет, Ю. Шуміловська; ставлення до інклюзивної освіти у батьків досліджували Л. Жарікова, Н. Ашиток, Х. Сайко, К. Островська та інші. Педагогічну культуру батьків досліджували В. Бенін, Г. Нуріддінова, А. Овчарова, Н. Салімов, А. Тесленко, Є. Холостова, М. Чайковський.

На наш погляд, поняття «педагогічна культура», «реабілітаційна культура», «інклюзивна культура» та «толерантність до осіб з особливими

потребами» знаходяться у тісному взаємозв'язку. Та всі вони є суттєвими компонентами побудови інклюзивної освіти під час роботи з сім'ями дітей інклюзивних класів.

У роботі з сім'ями дітей інклюзивних класів пріоритетним напрямом ми вважаємо розвиток толерантності у батьків. Поняття «толерантність» у науці має чимало трактувань, пов'язаних із семантичними та культурно-історичними розбіжностями [3; 4; 5], а це зумовлює різні підходи до визначення критеріїв і показників її сформованості.

Спираючись на визначення толерантності, яке було запропоновано в «Декларації принципів толерантності» [6, с. 1] Н. Старовойт [7, с. 31], та міркування щодо толерантності в психолого-педагогічній літературі (А. Асмолов, С. Братченко, Г. Бардієр, О. Докукіна, Т. Дуткевич та інші), ми сформулювали таке визначення толерантного ставлення. Толерантне ставлення – це ставлення (кого до кого) як до рівного, розуміння того, що ця особа потребує підтримки ззовні, спілкування на основі лояльності, співчуття, симпатії та турботи, без зверхності та приниження гідності особи.

Особливості соціально-педагогічної роботи з сім'єю детально досліджували І. Трубавіна, М. Лукашевич, Т. Семигіна, А. Капська. Зокрема, їх підходи розкривають сутнісні та змістові характеристики соціально-педагогічної роботи з сім'ями інклюзивних класів, проте не визначають критерії та показники для оцінки вихідних станів та якості впливів соціально-педагогічної роботи з сім'ями інклюзивних класів.

Попри достатню дослідженість проблем інклюзивної освіти в науковій літературі, водночас розробки потребують питання ефективності роботи соціального педагога з сім'ями школярів в інклюзивному просторі.

Мета статті – обґрунтувати критерії та показники якості соціально-педагогічної роботи з сім'ями інклюзивних класів на основі двох ключових блоків: «робота з батьками нормотипових дітей» та «робота з батьками дітей з особливими потребами»; «робота з колективом дітей» та «робота з мультидисциплінарною командою».

Виклад основного матеріалу. На основі аналізу наукової літератури [8; 9; 10] ми визначаємо соціально-педагогічну роботу з сім'ями дітей інклюзивних класів як вид діяльності соціального педагога, спрямований на формування сприятливих умов соціалізації учнів інклюзивного класу шляхом підтримки, консультування, реабілітації, патронажу та інших видів соціальних і психолого-педагогічних послуг.

У соціально-педагогічній роботі з сім'ями дітей інклюзивних класів нами визначено три основні завдання: 1) формування та розвиток толерантності в учасників педагогічного процесу; 2) спри-

яння позитивній груповій динаміці в колективі дітей; 3) забезпечення ефективної роботи мультидисциплінарної команди з питань інклюзії.

Соціально-педагогічна робота з сім'ями дітей інклюзивних класів має три ключові напрями: соціально-педагогічна робота з батьками та значущими дорослими нормотипових дітей; соціально-педагогічна робота з дитячим колективом та соціально-педагогічна робота з розвитку реабілітаційної культури батьків дітей з особливими потребами.

Щоб оцінити ефективність роботи, ще до її початку визначають критерії, показники та рівні, за якими в подальшому будуть зроблені висновки. Академічний тлумачний словник української мови визначає прикметник «ефективний» як той, що дає ефект або який приводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект, а ефект як підсумок, результат діяльності. Для розробки критеріїв ефективності соціально-педагогічної роботи з сім'ями інклюзивних класів ми спиралась на таке поняття критерію: «Критерій (з грецької κριτήριον – засіб для судження) – мірило, ознака, на основі якої виконується оцінка досліджуваного явища. Критерій виступає засобом, інструментом оцінки, а не самою оцінкою» [12].

У більшості педагогічних наукових робіт основна увага приділяється якісним характеристикам досліджуваних явищ, що своєю чергою зберігає описовість педагогічних досліджень і утруднює їх статистичну обробку та уніфікацію,

тому ми намагалися підбирати такі критерії, яким просто задати кількісне вираження навіть якщо описані якісні характеристики.

Оскільки соціально-педагогічна робота з сім'єю розглядається нами в рамках системного підходу як структурно-складне явище, ми визначили базові компоненти цієї діяльності.

Для здійснення та оцінки ефективності соціально-педагогічної роботи ми об'єднали учасників педагогічного процесу в такі групи:

- батьки дітей з особливими потребами;
- батьки нормотипових дітей;
- колектив дітей.

Далі ми розкриємо критерії ефективності соціально-педагогічної роботи для цих груп: когнітивний, емоційний, поведінковий, які проявляються на трьох рівнях – високому, середньому та низькому.

Критерії та показники ефективності соціально-педагогічної роботи з батьками та значущими дорослими нормотипових дітей представлені у таблиці 1.

Когнітивний критерій – це знання батьків та значущих дорослих дітей інклюзивних класів щодо концепції інклюзивної освіти, її переваг для дітей з особливими потребами та нормотипових дітей, специфіки організації освітнього процесу в інклюзивному середовищі. Рівні розглядаються нами як шкала вимірювання, ступінь якості або здатності суб'єкта, що визначається набором об'єктивних чинників – критеріїв та показників,

Таблиця 1

Критерії та показники ефективності соціально-педагогічної роботи з батьками нормотипових дітей

Критерій	Показники за рівнями			Методика визначення
	Низький	Середній	Високий	
Когнітивний	Знання про інклюзивну освіту та дітей з особливими потребами відсутні або спотворені	Знання про інклюзивну освіту, її сутність та принципи, особливості дітей з інвалідністю поверхневі	Є чітке розуміння варіацій особливих потреб. Наявне розуміння сутності інклюзивної освіти, її основних постулатів	Анкетування
Емоційний	Прояви агресивного ставлення, конфліктності, жорстокості, дратівливості, невпевненості в собі, тривожності; егоїстичність, відсутність інклюзивної культури	Незначні прояви тривожності та занепокоєння або повне відчуження, нерішучість, байдужість, проте готовність до взаєморозуміння	Емоційна стабільність, доброзичливість, соціальна відповідальність, емпатійність, чемність, інклюзивна культура	Анкетування
Поведінковий	Гіперопіка до власної дитини, вороже ставлення до нововведень в освіті взагалі та в інклюзивній освіті зокрема; використання тиску і скарг для вирішення конфліктних ситуацій.	Нейтральна позиція; уникнення суспільної діяльності в школі; пасивна поведінка в складних ситуаціях	Відсутність стереотипів, забобонів, гнучкість мислення, критичність мислення, відсутність напруженості в поведінці, товарицькість, уміння знайти вихід із складної ситуації	Анкетування, спостереження, метод експертних оцінок, методика «Стили батьківського виховання»

які дають змогу комплексно оцінити означене педагогічне явище та мати відповідне теоретичне і практичне обґрунтування якості соціально-педагогічної роботи через сформованість показників.

Сформованість знання батьків може відповісти одному з трьох рівнів: високому, середньому чи низькому. Для високого рівня характерно чітке розуміння варіацій особливих потреб, наявне розуміння сутності інклюзивної освіти її основних постулатів; для середнього – наявність знань про інклюзивну освіту, її сутність та принципи, особливості дітей з інвалідністю, проте вони поверхневі; для низького – відсутні або спотворені знання про інклюзивну освіту та дітей з особливими потребами.

Емоційний критерій вказує на почуттєве ставлення члена сім'ї до соціального буття, становлення належного самопочуття, що може відображатись у емоційному ставленні до конкретних соціальних ролей; емоційний стан під час контакту з дитиною з особливими потребами; емоційний стан під час контакту власної дитини з дитиною з особливими потребами. Цей критерій також може відповідати одному з трьох рівнів. Високий рівень емоційного ставлення членів сімей стосовно інклюзивної освіти характеризується такими показниками, як емоційна стабільність, доброзичливість, соціальна відповідальність, емпатійність, чемність, інклюзивна культура; середній – може містити незначні прояви тривожності та занепокоєння або повне відчуження, нерішучість, бай-

дужість, проте готовність до взаєморозуміння; низький – агресія, конфліктність, жорстокість, драгівливість, невпевненість у собі, тривожність, егоїстичність, відсутність інклюзивної культури.

Поведінковий критерій вказує на безпосередні реакції та прояви ставлення сімей нормотипових дітей до сімей, що мають дитину з особливими потребами, реабілітаційна поведінка батьків дітей з особливими потребами. Показниками, що відповідають високому рівню, є відсутність стереотипів, забобонів та упереджень, гнучкість та критичність мислення, відсутність напруженості в поведінці, товариськість, уміння знайти вихід із складної ситуації; показниками середнього рівня ми визначили нейтральну позицію щодо інклюзивної освіти; уникнення суспільної діяльності в школі; пасивну поведінку в складних ситуаціях.

Як видно з таблиці 2, для оцінки соціально-педагогічної роботи з розвитку реабілітаційної культури батьків дітей з особливими потребами ми також використовували когнітивний, емоційний та поведінковий критерій.

Когнітивний критерій роботи з батьками відображає наявність знань про діагноз та реабілітаційний потенціал власної дитини, відсутність спотворення у сприйманні інформації, довіру до медичних установ, спроможність поставити адекватну мету реабілітації та співпрацювати зі спеціалістами задля її досягнення.

Емоційний критерій роботи з батьками відображає емоційний стан батьків, що безпосередньо

Таблиця 2

Критерії та показники ефективності соціально-педагогічної роботи з батьками дітей з особливими потребами

Критерій	Показники за рівнями			Методика визначення
	Низький	Середній	Високий	
Когнітивний	Знання про діагноз дитини відсутні, спотворені або мають суто констатуючий характер (без знань про реабілітаційний потенціал)	Наявні часткові знання про діагноз дитини та її реабілітаційний потенціал	Глибокі знання про діагноз дитини та її реабілітаційний потенціал, спроможність намітити курс реабілітації	Бесіда; інтерв'ю; методика «Стилі батьківського виховання»;
Емоційний	Агресія, конфліктність, жорстокість, драгівливість, невпевненість в собі, тривожність, гіперопіка або гіпопротекція дитини.	Незначні прояви тривожності та занепокоєння або повне відчуження, нерішучість, байдужість, проте готовність до взаєморозуміння	Емоційна стабільність, доброзичливість, соціальна відповідальність, емпатійність, впевненість	
Поведінковий	Активність у пошуку медичної допомоги майже відсутня або, навпаки, занадто інтенсивна; виконання медичних рекомендацій непослідовне та недбале	Активність у пошуку медичної допомоги та виконання медичних рекомендацій має нерівномірний характер	Активність у пошуку медичної допомоги не виявляє ознак гіпер- чи гіпопротекції; дитина чітко слідує індивідуальному плану реабілітації з допомогою батьків та мультидисциплінарної команди	

Критерії та показники ефективності соціально-педагогічної роботи з дитячим колективом інклюзивного класу

Критерій	Показники за рівнями			Методика визначення
	Низький	Середній	Високий	
Когнітивний	Діти не знають про особливості дитини з обмеженими можливостями та її потреби. Відсутні знання про етику спілкування з особами з особливими потребами.	Знання мають нерівномірний характер. Часткова готовність до взаємодії в різноманітних соціальних ситуаціях з дитиною з особливими потребами.	Діти знають, що бувають різні нозології, які призводять до інвалідизації (3 бали) Знають як спілкуватись та взаємодіяти з дитиною з особливими потребами.	Бесіда; інтерв'ю; методика «Стили батьківського виховання»;
Емоційний	Агресія, конфліктність, жорстокість, дратівливість, невпевненість у собі, тривожність, безкомпромісність	Незначні прояви тривожності та занепокоєння або повне відчуження, нерішучість, байдужість, проте готовність до взаєморозуміння	Емоційна стабільність, доброзичливість, соціальна відповідальність, емпатійність, впевненість	
Поведінковий	Некомпетентність у сфері соціальних взаємин, прояви недоброчливості, недружелюбності, озлобленості й агресивності, настрої взаємної нетерпимості, егоїзму.	Нерівномірний характер взаємин, епізодичні прояви недоброчливості, прохолодна атмосфера в колективі; епізодичні конструктивні взаємодії	Діти здатні виявляти згоду, компроміс, взаємне прийняття і терпимість, прощення, ненасильство, співчуття, розуміння	

впливає на соціалізацію та реабілітацію дитини. Інвалідизація дитини – це серйозний стрес, що провокує депресивні стани, тривожність та інші деструктивні емоції, і від того, як батьки їх контролюють та спрямовують, залежить якість життя всієї сім'ї.

Показники високого рівня емоційного критерію – емоційна стабільність, доброзичливість, соціальна відповідальність, емпатійність, впевненість; показники середнього рівня – незначні прояви тривожності та занепокоєння або повне відчуження, нерішучість, байдужість, проте готовність до взаєморозуміння; низького – агресія, конфліктність, жорстокість, дратівливість, невпевненість у собі, тривожність, гіперопіка або гіпопротекція дитини.

Когнітивний критерій ефективності соціально-педагогічної роботи з дитячим колективом інклюзивного класу позначається в рівнях інформованості та наявності знань у дітей про інклюзивну

освіту та інвалідність. Емоційний критерій ефективності соціально-педагогічної роботи з дитячим колективом інклюзивного класу взаємопов'язаний з емоційним самопочуттям та ставленням до однолітків у дітей. Поведінковий критерій тісно пов'язаний з груповою динамікою дитячого колективу та проявами толерантності в спілкуванні.

Висновки та перспективи дослідження. Таким чином, нами обґрунтовано критерії і показники визначення ефективності соціально-педагогічної роботи з сім'ями молодших школярів інклюзивних класів, що є основою для емпіричного дослідження соціально-педагогічної роботи з сім'ями інклюзивних класів та наступного порівняльного аналізу змін у ставленні до інклюзивної освіти до та після експериментального втручання. Подальшого дослідження потребує розробка критеріїв ефективності соціально-педагогічної роботи з мультидисциплінарною командою.

Література

1. Закон України «Про освіту» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
2. Постанова КМУ від 15 серпня 2011 р. № 872 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872-2011-п> (дата звернення 20.03.18).
3. Век толерантности: Научно-публицистический вестник. Под. ред. А.Г. Асмолова, Г.У. Солдатовой. Москва. Центр СМИ МГУ им. М.В. Ломоносова, 2001–2004.
4. Братченко С.Л. Межличностный диалог и его основные атрибуты. *Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии*. Москва, 1997. С. 201–222.
5. Докукіна О.М. Полікультурне середовище сім'ї і толерантність особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: збірник наукових праць*. Вип. 8. Кн. I. Київ. 2005. С. 292–295.

6. Декларация принципов терпимости утверждена резолюцией 5.61 Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503 (дата звернення 10.03.2020).
7. Старовойт Н.В. Инклюзивная культура образовательной организации: подходы к пониманию и формированию. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2016. Т. 8. С. 31–35. URL: <http://e-koncept.ru/2016/56117.htm> (дата звернення 06.03.2020).
8. Березина В., Єрмоленко Г. Соціальний педагог у школі. *Виховання школярів*. 1994, № 2. С. 205.
9. Бруднов А., Березина В. Соціально-педагогічна робота в школі. *Виховання школярів*, 1994, № 1. С. 2–3.
10. Вульфів Б.З. Соціальний педагог у системі суспільного виховання. *Педагогіка*, 1992, № 5/6. С. 45–49.
11. Словник української мови: в 11 томах. Том 2, 1971. Колектив авторів. Наукова думка. 1971. 547 с.
12. Ильичёв Л.Ф., Федосеев П.Н. и др. Философский энциклопедический словарь. URL: <http://www.vokabula.rf/slovari/filosofskij-enciklopedicheskij-slovar'-2003/kriterij> (дата звернення 15.02.2020)

References

1. Law of Ukraine “On Education” (Vidomosty Verkhovnoy Radi (VVR), (2017), No. 38-39, Art. 380) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> [in Ukrainian].
2. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 15 September 2011 № 872 “About the consolidated order of organizing inclusive navchannya at the beginning of the foundation”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872-2011-p> (date of the beast 20.03.18) [in Ukrainian].
3. A.G. Asmolova, G.U. Soldatova (2001-2004) Age of Tolerance: Scientific and Publicistic Bulletin. Moscow. Centr SMI MGU im. M.V. Lomonosova, [in Russian].
4. Bratchenko S.L. (1997). Interpersonal dialogue and its main attributes. Psychology with a Human Face: A Humanist Perspective in Post-Soviet Psychology. Moscow. [in Russian].
5. Dokukina O.M. (2005). The polycultural middle of the family and the tolerance of the particular. *Teoretiko-metodichni problemi viovannya ditej ta uchnivs'koj molodi: zbirnik naukovih prac'*. Kyev. [in Ukrainian].
6. The Declaration of Principles on Tolerance was approved by Resolution 5.61 of the UNESCO General Conference of November 16, 1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503 [in Russian].
7. Starovojt N. V. (2016). Inclusive culture of educational organization: approaches to understanding. *Nauchno-metodicheskij elektronnyj zhurnal “Koncept”*. URL: <http://e-koncept.ru/2016/56117.htm> [in Russian].
8. Berezina V., Ermolenko G. (1994) Social pedagog at school. *Viovannya shkolyariv*. № 2. p. 205. [in Ukrainian].
9. Brudnov A., Berezina V. (1994) Social and education work at school. *Viovannya shkolyariv*, № 1. p. 2–3. [in Ukrainian].
10. Vul'fov B.Z. (1992) Social worker in system of social education. *Pedagogika*, № 5/6. p. 45–49. [in Ukrainian].
11. Glossary of the Ukrainian language: in 11 volumes. Volume 2. (1971). Team of authors. Naukova dumka 547 p. [in Ukrainian].
12. Il'ichyov L.F., Fedoseev P.N. (2000) Philosophical Encyclopedic Dictionary. URL: <http://www.vokabula.rf/slovari/filosofskij-enciklopedicheskij-slovar'-2003/kriterij> [in Russian].